

Wanda Decyk-Zięba

Uniwersytet Warszawski

wdecyk@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4301-5491

Izabela Stąpor

Uniwersytet Warszawski

izabelastapor@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7543-6218

SŁOWNIK HISTORYCZNY TERMINÓW GRAMATYCZNYCH ONLINE JAKO BAZA MATERIAŁOWA DO BADAŃ NAD KSZTAŁTOWANIEM SIĘ POLSKIEJ TERMINOLOGII GRAMATYCZNEJ

Celem projektu *Słownik historyczny terminów gramatycznych online* (SHTG)¹ – realizowanego w Zakładzie Historii Języka Polskiego i Dialektologii UW i Pracowni Historii Języka UW² – jest stworzenie kompleksowej bazy terminów gramatycznych występujących w pracach poświęconych opisowi polszczyzny i innych języków od XV (1440 r.) do XX wieku (1939 r.).

Dążeniem autorów słownika było zebranie terminów z jak największej liczby źródeł i stworzenie bazy danych, która nie tylko pozwoliłaby na napisanie od nowa historii polskiej terminologii gramatycznej, lecz także pokazała konteksty jej kształtowania w różnych okresach czy dała podstawy do oceny wkładu poszczególnych gramatykarzy w dzieło kodyfikacji polskiej terminologii gramatycznej³.

¹ Projekt jest finansowany ze środków MNiSW w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (NPRH), umowa Nr 0101/NPRH6/H11/85/2018 z dnia 18.05.2018 r. Koszt projektu wynosi 642 357 PLN, datę zakończenia przewidziano na 18 listopada 2024 roku.

² Pełna lista wykonawców znajduje się na stronie *Słownika historycznego terminów gramatycznych online*: <https://shtg.uw.edu.pl/page/view/authors>.

³ Na podstawie materiału z SHTG powstała monografia *Konteksty kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej (XV–XX w.)* pod red. W. Decyk-Zięby i I. Stąpor. Tam też znajduje się pełna literatura przedmiotu. Książka ukaże się w listopadzie 2024 roku nakładem Wydawnictw Uniwersytetu Warszawskiego.

W artykule przedstawimy ogólną koncepcję leksykonu, zasady opracowania i samą strukturę słownika, która umożliwi przeszukiwanie bazy materiałowej na wielu poziomach.

1. ZAŁOŻENIA TEORETYCZNE I PODSTAWA MATERIAŁOWA

O potrzebie użycia terminów w opisie struktury gramatycznej języka decydowały względy praktyczne, znajomość terminologii ułatwiała naukę najpierw języka łacińskiego, potem innych języków obcych i języka ojczystego. Ponieważ gramatyki języków nowożytnych pisano, wzorując się na gramatykach łacińskich, terminologia łacińska stanowiła punkt odniesienia.

W związku z tym, że chciano uczynić terminy łacińskie zrozumiałymi dla rodzimych użytkowników języka, najczęściej tłumaczono je na polski (*pronomen – zaimię, adverbium – przysłowie*), wyrazy zaś rodzime pod wpływem łacińskich nabierały specjalistycznego znaczenia, np. *słowo* stało się nazwą części mowy (łac. *verbum* ‘czasownik’), *czas* – nazwą kategorii gramatycznej (łac. *tempus*). Bardzo często były to rozbudowane (omowne) określenia występujące w postaci wariantywnych form. Dopiero z czasem termin stał się przedmiotem refleksji teoretycznej, zwracano uwagę między innymi na adekwatność terminów względem pojęć, ich zrozumiałość dla użytkowników języka czy na ich źródło: termin rodzimy – termin obcego pochodzenia.

W SHTG *termin gramatyczny* rozumiany jest bardzo szeroko, tzn. jako wyraz lub wyrażenie użyte w znaczeniu gramatycznym (nie w ogólnym) i odnoszące się do opisu zjawisk językowych. Propozycje nominacji pojęć z zakresu gramatyki były różne nie tylko w początkowych stadiach rozwoju systemu nazewnictwa, ale również później, szczególną aktywność w tym zakresie wykazywali gramatycy w XIX w. Trzeba też mieć na uwadze, że wraz z rozwojem wiedzy o języku zmieniała się siatka pojęciowa gramatyki, przykładowo imiesłów w gramatykach polskich do wieku XIX był traktowany jako osobna część mowy. Sam *termin* (*nazwa*) jako określenie specjalistyczne (odnoszące się do gramatyki) w bazie SHTG jest notowany po raz pierwszy w 1621 r. Był on rozumiany przez gramatyków – jak wynika z zestawianych przez nich nomenklatorów – różnie, za terminy uznawali np. nie tylko *rodzaj, spadek* ‘przypadek’, ale i *regułę*.

Zasadniczą sprawą stało się ustalenie listy źródeł, z których był ekscerpowany materiał. O doborze podstawy źródłowej decydowały takie czynniki, jak: czas i miejsce powstania gramatyki czy słownika, osoba autora, zasięg oddziaływania dzieła (szkoła, liczba wydań), zakres użycia polszczyzny w tekstach innojęzycznych (exempla, terminy polskie, objaśnienia terminów łacińskich w języku polskim), nowatorstwo opisu czy zasięg oddziaływania oraz późniejsze sądy o dziełach oraz ich dostępność. O ile zestawienie listy dzieł gramatycznych od XV do XVII nie sprawiło kłopotu, o tyle już dla XVIII w. i wieków późniejszych stało się trudne, co tłuma-

czyć należy wzrostem zainteresowania od wieku XVIII nauką języków nowożytnych, a od wieku XIX – intensywnym rozwojem polskiego gramatykopisarstwa, co przekładało się na produkcję wydawniczą. Zapotrzebowanie społeczne na podręczniki do nauki języków nowożytnych i języka polskiego było duże, tylko w wieku XIX powstało tych ostatnich ponad 200. Motywy, którymi kierowali się autorzy gramatyk XIX-wiecznych, były różne: praktyczne, patriotyczne i naukowe. II połowa XIX wieku to początki narodzin naukowego językoznawstwa, wykorzystującego nowe metody badawcze, wytyczającego nowe obszary badań. W związku z tym przebudowie ulegają wcześniejsze systematyki, co pociąga za sobą zmiany w terminologii.

W pierwotnym zamyśle założono wyekscerpowanie materiałów z 86 gramatyk i ortografii oraz z 7 słowników. Po dokonaniu ponownej selekcji źródeł pod kątem ich przydatności dla badań nad kształtowaniem się polskiej terminologii gramatycznej zdecydowaliśmy się – mimo ograniczonych możliwości finansowych – poszerzyć ekscerpcję. Uwzględniliśmy dodatkowo reedycje wydawanych w I. 80. XVIII w. gramatyk, które dostosowywały nazewnictwo gramatyczne do gramatyki narodowej. Pozwoliło to na porównanie dwóch systemów terminologicznych: przed opublikowaniem gramatyki dla szkół narodowych i po jej opublikowaniu. Ogólna liczba źródeł ekscerpowanych w całości wynosi 122 (stan na 10.07.2024 r.). Teksty źródłowe (dzieła gramatyczne) można podzielić – ze względu na przedmiot i język opisu – na cztery zasadnicze grupy⁴:

1. ortografie i gramatyki języka polskiego pisane w języku polskim (ortografie: Seklucjan – 1547, Murzynowski – 1551 i in., gramatyki: Walenty Szylarski – Lwów 1770, Michał Dudziński – Wilno 1776, Onufry Kopczyński – Warszawa 1781–1783 i in.);
2. gramatyki dwu- i trójjęzyczne, w których przedmiotem opisu jest jeden język (z równoległym tłumaczeniem tekstu na język polski) bądź przedmiotem opisu są dwa języki; pierwszy typ tekstu reprezentuje łacińsko-polska wersja gramatyki Eliusza Donata (1542, 1583, 1595, 1649, 1795), drugi – gramatyka Jeremiasza Rotera (1619), gdzie językiem opisu jest niemiecki, polski i łacina;
3. gramatyki języka polskiego pisane w językach obcych: w języku łacińskim (Piotr Statorius-Stojeński – Kraków 1568 i in.), niemieckim (Maciej Gutthäter-Dobrcki – Oleśnica 1668, 1669 i in.), francuskim (F.D. Duchênebillot – Warszawa 1699 i in.), rosyjskim (Maksymilian Siemiginowski – Kijów 1831), angielskim (William Richard Morfill – Londyn 1884), rumuńskim (Tadeusz Gostyński – Bukareszt 1939);
4. gramatyki języków obcych pisane po polsku: języka włoskiego (Adam Styla – Kraków 1675), łacińskiego (przetłumaczona na polski gramatyka Stanisława Ko-

⁴ Tutaj przytaczamy tylko wybrane przykłady dzieł. Pełna lista tekstów źródłowych znajduje się w zakładce „Dzieła” na stronie <https://shtg.uw.edu.pl/book/all>.

narskiego – Wilno 1759), rosyjskiego (Maksymilian Lubowicz – Poczajów 1778), francuskiego (Stanisław Nałęcz-Moszczeński – Gdańsk 1774), angielskiego (Julian Antonowicz – Warszawa 1788), greckiego (Jacek Przybylski – Kraków 1792), sanskrytu (Walenty Skorochód-Majewski – Warszawa 1828), portugalskiego (Franciszek Lorenz – Kurytyba 1907).

Ekscerpcją objęte zostały następujące słowniki: Jana Murmeliusa (Kraków 1533), Franciszka Mymera (Kraków 1541), Jana Mączyńskiego (1564), Grzegorza Knapiusza (Kraków 1621, 1643, 1644), Michała Abrahama Trotza (Lipsk 1764), Samuela Bogumiła Lindego (Warszawa 1807–1814), *Słownik wileński* (Wilno 1861), *Słownik warszawski* (Warszawa 1900–1927) i *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (Warszawa 1958–1969), uwzględniono również materiał z wydanego w latach 1999–2016 *Słownika Bartłomieja z Bydgoszczy – wersja polsko-łacińska, 1544*.

Obecność terminów gramatycznych w słownikach ogólnych nie musi świadczyć o ich obecności w zasobie leksykalnym użytkowników języka, ale może – jak w wypadku neologizmów Morzyckiego czy Żochowskiego w *Słowniku wileńskim* – być wynikiem dyskursu z nazewnictwem tradycyjnym.

Słownik od początku był planowany w wersji elektronicznej, dzięki czemu struktura samego hasła i sposób prezentacji danych zrywa z ograniczeniami typowymi dla słowników tradycyjnych (papierowych).

2. UKŁAD I BUDOWA HASEŁ SŁOWNIKA

Hasła w SHTG mogą być wyszukiwane w wieloraki sposób. Słownik posiada indeksy, które pozwalają na ograniczenie zasięgu poszukiwanych terminów ze względu na czas (dowolny, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX lub XX wiek), ze względu na język (dowolny lub np. polski, łaciński, niemiecki itp.) i ze względu na dział nauki o języku (np. fonetyka, fleksja, składnia itd.). Słownik wyposażony jest również w wyszukiwarkę, która pozwala na odnalezienie interesującego nas terminu.

Hasłami słownikowymi mogą być zarówno pojedyncze wyrazy (jednostki jednosegmentowe), jak i stałe połączenia wyrazowe⁵ (wielosegmentowe). Wszelkie polisemy i homonimy uznajemy za odrębne hasła (każda jednostka znaczeniowa stanowi odrębne hasło), w ich wypadku w nawiasie po hasle podana jest adnotacja o znaczeniu. Tym samym terminy: **dopełniacz** (*przypadek*), **dopełniacz** (*przydawka dopełniaczowa*), **dopełniacz** (*dopełnienie*) są trzema odrębnymi hasłami pozostającymi w odmiennych relacjach z innymi jednostkami nazewniczymi w słowniku, tworzącymi siatkę wzajemnych powiązań. Po wpisaniu w wyszukiwarkę hasła **dopeł-**

⁵ W niektórych wypadkach połączenia nie reprezentują jeszcze stałego, utartego związku wyrazowego, ale są raczej wariantywnymi, obocznymi konstrukcjami, które w kolejnych stuleciach mogły stać się takimi formami.

niacz uzyskamy listę wszystkich haseł jednosegmentowych (wraz ze znaczeniem), a dodatkowo również listę terminów, w których *dopełniacz* jest jednym z elementów składowych hasła wielosegmentowego (np. *dopełniacz bierny*, *dopełniacz celowy*, *dopełniacz czasu*, *dopełniacz częstotkowy*).

Forma hasłowa podana jest w postaci ortograficznej współczesnej (uwspółcześnionej). Zgodnie z konwencjami przyjętymi w polskiej leksykografii przyjmujemy, że:

- w wypadku rzeczowników formą hasłową jest forma równokształtna z mianownikiem liczby pojedynczej (ewentualnie mnogiej, jeśli mamy do czynienia z *plurale tantum*),
- w wypadku przymiotnika – forma równa mianownikowi liczby pojedynczej rodzaju męskiego w stopniu równym,
- w wypadku czasowników – forma równa bezokolicznikowi (czasowniki tworzące pary aspektowe i wywodzące się od nich imiesłowy uwzględniamy w hasle czasownikowym).

Wyjątkami są hasła, które nie posiadają liczby pojedynczej lub nie zostały odnotowane w tej postaci w tekstach źródłowych. Formy rekonstruowane (hipotetyczne) oznaczamy asteryskiem *. Hasła greckie transliterujemy (oryginalną postać terminu zostawiamy w cytatach, dodając transliterację w nawiasach []), dla haseł rosyjskich i staro-cerkiewno-słowiańskich pozostawiamy zapis cyrylicą.

Na stronie hasła wyświetlają się podstawowe informacje dotyczące terminu: język⁶, pochodzenie (w wypadku terminów polskich)⁷, definicja współczesna⁸, działy nauki o języku, którego współcześnie dotyczy termin, oraz działy nauki o języku uwzględnione przez autorów gramatyk (te zobaczymy po kliknięciu na przycisk „Więcej”). Przy każdym dziale widnieje skrót konkretnej gramatyki, który możemy rozwinąć i sprawdzić jej autora. Po kliknięciu w skrót przechodzimy na stronę gramatyki, gdzie możemy zobaczyć listę wszystkich terminów odnotowanych w danym tekście.

Pod wyrazem hasłowym znajduje się również informacja na temat formy/postaci hasła w cytatach: mogą to być oboczne postaci graficzne lub fonetyczno-graficzne hasła, warianty eliptyczne terminu, oboczne postaci haseł o zmiennym szyku lub skróty terminów, symbole stosowane zamiennie z terminem w ekscerpowanych dziełach.

⁶ Terminy, które można w danym dziele zakwalifikować do jednego lub drugiego języka (np. w mianowniku lp. i lm. forma łacińska, w przypadkach zależnych końcówki polskie), przypisane zostały do dwóch języków. Stan na 13.05.2024 r.

⁷ Genezę terminów polskich podajemy za słownikami wyrazów obcych i słownikami etymologicznymi, np. od łac. *accentus* ‘przyśpiew’.

⁸ Definicję dzisiejszą terminu podajemy za takimi współczesnymi opracowaniami językoznawczymi, jak: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* pod red. K. Polańskiego, *Encyklopedia języka polskiego* pod red. S. Urbańczyka i M. Kucali, *Słownik terminów językoznawczych* Z. Gołąba, A. Heinza i K. Polańskiego, ewentualnie *Mały słownik terminów gramatycznych* B. Cząstki-Szymon, H. Synowiec, K. Urban. Zob. <https://shtg.uw.edu.pl/bibliography/all>.

Ilustracja 1. Hasło *dopełniacz (przypadek)* w SHTG (<https://shtg.uw.edu.pl/entry/263>; hasło w opracowaniu, stan na dzień 13.05.2024 r.)

Ilustracja 2. Rozwinięcie pozwalające na wybór dzieł, w których występuje interesujący nas termin (na przykładzie hasła *dopełniacz (przypadek)* w SHTG; <https://shtg.uw.edu.pl/entry/263>; hasło w opracowaniu, stan na dzień 13.05.2024 r.)

W prawym górnym rogu każdego hasła umieszczono filtr, który może ułatwić przeszukiwanie dzieł (por. ilustr. 1 i 2). Po kliknięciu na przycisk „Filtr: wszystkie dzieła” uzyskamy rozszerzoną listę skrótów dzieł, w których występuje dany termin (dzieła ułożone są chronologicznie). Czytelnik może wybrać wszystkie dzieła, jeden tekst (poprzez kliknięcie) lub kilka z nich (np. pochodzący z jednego wieku lub jednego autora) i zobaczyć cytaty pochodzące właśnie z tych opracowań.

Po prawej stronie, na wysokości definicji współczesnej (por. ilustr. 1 i 3), umieszczono terminy powiązane z wybranym hasłem. Za ich pomocą możemy przejść do każdego z podanych terminów. Nad terminami polskimi, w dymkach, pojawia się dodatkowo współczesna definicja. Wszystkie powiązane terminy są podzielone na nadrzędne, równorzędne i podrzędne.

Terminy nadrzędne (oznaczone symbolem ^) to hiperonimy w stosunku do wyrazu hasłowego używane przez autora danej gramatyki (lub autorów kilku dzieł), np.: ^ kazus.

Ilustracja 3. Przykładowe terminy powiązane z hasłem *dopełniacz (przypadek)* w SHTG (<https://shtg.uw.edu.pl/entry/263>; hasło w opracowaniu, stan na dzień 13.05.2024 r.)

Terminy równorzędne (oznaczone symbolem >) to ekwiwalenty wyrazu hasłowego w danej gramatyce (oraz w innych dziełach). Są to: dublety leksykalne, np. termin polski i odpowiadający mu termin zapożyczony, np.: *dopełniacz* – *genitivus* (inne: *pisownia* – *ortografia*; *koniunkcja* lub *złączenie*, *kazus* albo *spadek*, *imię istotne* albo *substantivum*), jednostki wielowyrzowe, w których jeden człon zostaje wymieniony na bliskoznaczny odpowiednik (np. *przysłowie złożone* albo *przysłowie skomponowane*), nazwy odnoszone do tego samego pojęcia, wskazujące na inne jego właściwości/cechy (inna nazwa tego samego obiektu, np. *dopełnik* – *posiadacz*).

Hiponimy (oznaczone symbolem √) to wyrazy podrzędne w stosunku do wyrazu hasłowego używane przez autora danej gramatyki.

W każdym haśle słownikowym, poniżej definicji współczesnej (jeśli takowa jest), znajdują się cytaty ilustrujące użycie terminu w tekstach objętych ekscerpcją. Cytowania zachowują oryginalne formatowanie⁹. Dodatkowo we wszystkich cytatach formę hasłową podświetlono na zielono. Cytaty ułożone są chronologicznie, w obrębie jednego dzieła o kolejności wyświetlenia cytatu decyduje numer strony. Skrót źródła, z których podano cytaty zawierające definicje, wyróżniono kolorem żółtym (por. ilustr. 4).

Ilustracja 4. Wybrane cytaty ilustrujące hasło *dopełniacz* (*przypadek*) w SHTG (<https://shtg.uw.edu.pl/entry/263>; hasło w opracowaniu, stan na dzień 13.05.2024 r.)

Cytaty
Dodaj
Wszystkie ▾

Kop/1817, s. 57
✕

Nie nazywamy tych przypadków po łacinie: *nominativus*, *genetivus*, *dativus*, *accusativus*, *vocativus*, *ablativus*, ani przełożonemi po polsku słownie: *mianujący*, *dający*, *oskárzający*, *wzywający*, *odbiérający*, bo té nazwiska nie znaczą, co znaczyć powinny, nazwiemy jé: 1. mianownik, 2. dopełniacz, 3. cêłownik, 4. biérnik, 5. wołącz, 6. narzêdnik, 7. miescownik, albo nazwiemy ié po imionach początkowych: piérwszy, drugi, trzeci, czwárty, piąty, szósty, siódmy.

Kop/1817, s. 172-173
Definicja ✕

Dopełniacz przez pytania, *Kogo?*, *czego*, *jakiego?* Wzywá wyrazy przypadkowane do drugiego przypadku, łącząc drugie w swoich przypadkach, np. *Powrót Papiéża uwięzionego* [...]

⁹ Zasady transkrypcji tekstów dla poszczególnych języków znajdują się w zakładce „Zasady opracowania” (<https://shtg.uw.edu.pl/page/view/rules>).

Uwzględniamy zarówno definicje równościowe (przekładalne) klasyczne, gdy zakres definiendum jest zamienny z zakresem definiensa, i równościowe nieklasyczne, polegające na wyliczeniu zakresu nazw, których suma tworzy definiendum, jak i definicje nierównościowe indukcyjne (polegające na wymienieniu przedmiotów wchodzących w zakres definiowanego pojęcia, definicje cząstkowe), nierównościowe aksjomatyczne/ w uwikłaniu (polegające na formułowaniu zdań – postulatów, zawierających te terminy jako terminy pierwotne). Mogą to być też definicje dychotomiczne, podające znaczenie słowa w relacji do zdefiniowanego już terminu. O kształcie definicji decydował i stan ówczesnej wiedzy, i взгляд na adresata gramatyki (SHTG: <https://shtg.uw.edu.pl/page/view/article>).

Wszystkie cytaty są opatrzone dokładnymi adresami bibliograficznymi, które odsyłają użytkownika do strony dzieła i wszystkich terminów w nim odnotowanych. Mimo wprowadzonych ograniczeń co do liczby cytatów z poszczególnych dzieł¹⁰ i faktu, że ten sam cytat może być przypisany do kilku haseł, udało się nam stworzyć bogaty zbiór cytowań ilustrujących użycie terminów w tekstach. Tak powstały korpus fragmentów tekstów wykorzystaliśmy do weryfikacji materiałów. Zasób materiałowy zgromadzony w zakładce „Cytaty” może być wykorzystany do poszukiwań nie tylko terminów gramatycznych. Pod cytatami obcojęzycznymi znajdują się tłumaczenia. Dodatkowo – klikając na skrót nazwiska – możemy przejść do biogramu/ów autora/ów.

3. PREZENTACJA DZIEŁ UWZGLĘDNIONYCH W SŁOWNIKU

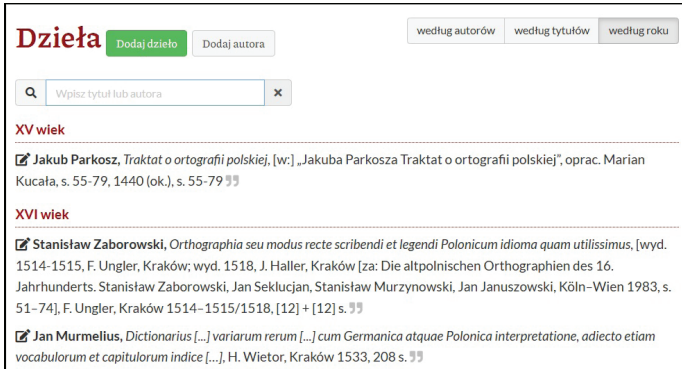
Spis wszystkich gramatyk, ortografii i słowników, z których wynotowano terminy gramatyczne, znajduje się w zakładce „Dzieła”. Podobnie jak w wypadku samych haseł, tutaj również dodano możliwość indeksacji opracowań (według autorów, tytułów i roku powstania).

Poprzez tytuł dzieła użytkownik słownika może przejść do odrębnej strony poświęconej terminom odnotowanym w konkretnym tekście. Znajdziemy tam dokładny adres bibliograficzny, skrót, którym oznaczono dzieło w słowniku, liczbę cytowań i dzieła, do których odnoszą się terminy.

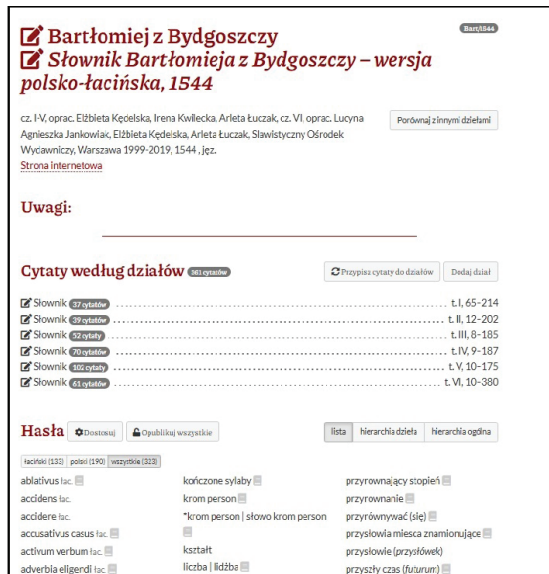
Jak widać na ilustracji 6, hasła poświęcone w dziele są podzielone ze względu na język (w opracowaniu Bartłomieja z Bydgoszczy mamy terminy łacińskie i terminy polskie), można wyświetlać tylko terminy łacińskie, tylko polskie lub wszystkie łącznie w układzie alfabetycznym.

¹⁰ W niektórych dziełach wynotowywaliśmy wszystkie poświadczenia, w innych ograniczaliśmy się do definicji i przykładów użycia terminu (maksymalnie uwzględnialiśmy 7 cytatów z jednego dzieła).

Ilustracja 5. Zakładka „Dzieła” i spis opracowań według roku ukazania się w SHTG (<https://shtg.uw.edu.pl/book/all?sort=year>; strona w opracowaniu, stan na dzień 13.05.2024 r.)

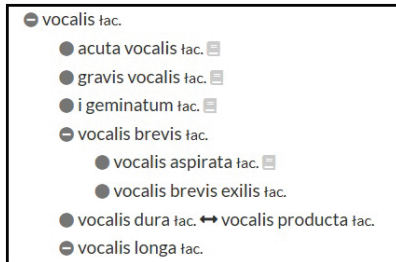
Ilustracja 6. Strona poświęcona dziełu Bartłomieja z Bydgoszczy w SHTG (<https://shtg.uw.edu.pl/book/view/182>; stan na dzień 12.03.2024 t.)

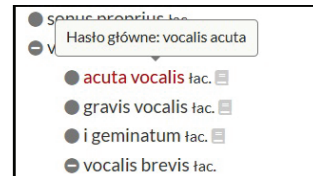
Dodatkowo – dzięki interaktywnej formie słownika – można zobaczyć, jak terminy stosowane przez danego autora są ze sobą powiązane, jak wygląda ich wewnętrzna hierarchia (por. ilustr. 7). Przycisk „Hierarchia ogólna” prezentuje siatkę haseł głównych wyodrębnionych w SHTG i pojawiających się (czasem w postaci wariantywnych) w danym dziele.

Po kliknięciu na przycisk „Hierarchia dzieła” ujrzymy siatkę haseł odnotowanych w konkretnym dziele i ich wzajemne relacje: nadrzędności, podrzędności lub równorzędności (te pokazane są za pomocą znaku „↔”).

Ilustracja 7. Fragment siatki haseł z dzieła Stanisława Zaborowskiego w SHTG (<https://shtg.uw.edu.pl/book/view/44?mode=hierarchy>; stan na dzień 12.03.2024 r.)

Ilustracja 8. Odesłanie do hasła głównego na podstawie siatki haseł z dzieła Stanisława Zaborowskiego w SHTG (<https://shtg.uw.edu.pl/book/view/44?mode=hierarchy>; stan na dzień 12.03.2024 r.)

Jeśli termin użyty w opisywanej gramatyce lub słowniku różni się (np. szykiem, ortografią lub fonetyką) od głównej formy hasłowej w SHTG (np. termin *acuta vocalis*), to obok terminu pojawi się symbol w postaci książki. Pod tym znakiem (w dymku) zobaczymy hasło główne, do którego jest przypisany termin stosowany przez autora dzieła (np. hasło główne *vocalis acuta*), por. ilustr. 8.

Przydatnym narzędziem, które dodano w SHTG, jest funkcja porównywania terminów w kilku wybranych dziełach. Użytkownik może wybrać interesujące go pozycje, zaznaczyć język i uzyskać listę terminów (i ich odpowiedników, które ukrywają się pod znakiem →, por. ilustr. 9) występujących w poszczególnych dziełach. Jak widać poniżej, można porównać wszystkie terminy odnotowane w tekstach lub wybrać określenia tylko z wybranych języków. Listę tę można pobrać w postaci dokumentu Excel.

Możliwość zestawienia dzieł oraz występujących w nich terminów pozwala na porównanie nomenklatury językoznawczej w różnych dziełach z tego samego czasu, w kolejnych wydaniach tego samego tekstu lub w poszczególnych stuleciach.

Swego rodzaju uzupełnieniem słownika są krótkie biogramy¹¹ autorów dzieł zawierające informacje dotyczące roku i miejsca urodzenia, pochodzenia, wykształcenia i pracy zawodowej, zainteresowań, osiągnięć. Wiadomości, mimo iż są podane w skondensowanej formie, stanowią swoisty załącznik do dzieł gramatycznych. Dają informację o znajomości polszczyzny (jej odmian regionalnych) i języków obcych, odbytych studiach, kontaktach z ważnymi ośrodkami kulturalnymi i naukowymi w kraju i za granicą czy świadomości językowej i lingwistycznej autorów gramatyk. W wypadku autorów zapomnianych, nieznanych często są to dane szczątkowe i czekają na uzupełnienie¹².

¹¹ Struktura biogramów została przejęta z opracowania S. Hrabca i F. Peplowskiego (1963). Punkt wyjścia do opracowania tej części słownika stanowiły: *Bibliografia literatury polskiej – Nowy Korbut, Polski słownik biograficzny*, encyklopedie oraz witryna *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*.

¹² Wszelkie informacje dotyczące życia autorów będą mile widziane.

Ilustracja 9. Funkcja porównania terminów z różnych dzieł (i różnych języków) w SHTG (<https://shtg.uw.edu.pl/book/compare?books=124+126+209>; data dostępu: 12.03.2024 r.). Znak ✓ oznacza, że jakiś termin występuje w danym tekście, znak →, że użyto innego terminu (poznamy go, najezżdżając na strzałkę).

Porównanie haseł w dziełach

Dzieła do porównania

- ✗ Rozprawy i wnioski o ortografi polskiej, Deputacja Towarzystwa Królewskiego Warszaw...
- ✗ Uchwały Akademii z dnia 31 października 1891 w sprawie... 1891, 1891
- ✗ Wyrazy niektóre gramatyczne łacińsko-polskie, Z., 1780

Porównaj

1 2

Hasło	Mon/1780	Rozp/1830	Uchw...
spadek	✓		→
spadek dający	✓	✗	
spadek mianujący	✓		→
spadek odbierający	✓	✗	
spadek odejmujący	✓	✗	
spadek oskarżający	✓		→
spadek rodzący	✓		→
spadek wzywający	✓		→
spadkowanie	✓		→
sposób (tryb)	✓		→

Język haseł

- [wszystkie]
- [wszystkie]
- angielski
- czeski
- francuski
- grecki
- litewski
- łaciński
- niemiecki
- polski**
- portugalski braz.
- rosyjski
- rumuński
- sanskryt
- scs
- symbol

Ilustracja 10. Biogram w SHTG (<https://shtg.uw.edu.pl/author/31>; data dostępu: 12.03.2024 r.)

 F.D. Duchênebillot

Pochodzenie

Poza wzmiankami sprowadzającymi się w zasadzie do podania nazwiska Duchênebillot, brak innych informacji o autorze omawianego dzieła w polskich oraz francuskich źródłach bio- i bibliograficznych, językoznawczych, a także historycznych. Można jedynie wnioskować, że chodzi o osobę duchowną narodowości francuskiej przebywającą w ówczesnej Warszawie.

Bibliografia

- *F.D. Duchênebillot, [w:] Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego, Seria B, 2018.*

Zobacz cytaty

4. PODSUMOWANIE

Słownik historyczny terminów gramatycznych online z pewnością odbiega swoją strukturą od tradycyjnych słowników w formie drukowanej. Niektóre rozwiązania (np. brak numeracji haseł polisemicznych i homonimicznych) różnią się od ogólnie przyjętych w leksykografii i mogą budzić zastrzeżenia. Jednak dzięki elektronicznej

formie słownika i brakowi ograniczeń typowych dla słowników książkowych udało się stworzyć obszerny i zróżnicowany zasób terminów gramatycznych występujących w historii języka polskiego – zbiór, który może być w różny sposób przeszukiwany i poszerzany o nowe dane. Niewątpliwie SHTG daje informację o źródłach polskiej terminologii gramatycznej, na tej podstawie można odtworzyć różne stadia jej rozwoju, skonfrontować terminologię w różnych podręcznikach, pokazać podobieństwa i różnice. Zdajemy sobie sprawę z luk materiałowych. Mamy nadzieję, że przedsięwzięcie w przyszłości będzie kontynuowane, a nowe technologie pozwolą w sposób automatyczny włączyć do bazy SHTG terminy z innych gramatyk, a może też uda się tak przemodelować bazę, że włączone zostaną do niej całe teksty, z których ten materiał był ekscerpowany.

Bibliografia

- Pollak, R. i in. opr. 1963–1972. *Bibliografia literatury polskiej – Nowy Korbut*, t. 1–9.. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Cząstka-Szymon, B., Synowiec, H., Urban, K. 1996. *Mały słownik terminów gramatycznych*. Warszawa: Spółka Wydawniczo-Księgarska.
- Decyk-Zięba, W. 2023. O zapomnianej dwujęzycznej łacińsko-polskiej edycji Donata z 1595 roku. *Poradnik Językowy* 7, s. 87–96.
- Decyk-Zięba, W. kier. 2014–2018. *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*. Online: <https://gramatyki.uw.edu.pl/>
- Decyk-Zięba, W., Stąpor, I. red. 2024. *Konteksty kształtowania się polskiej terminologii gramatycznej (XV–XX w.)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Gołąb, Z., Heinz, A., Polański, K. 1968. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa: PWN.
- Hrabec, S., Peptowski, F. 1963. *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w słowniku Lindego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Koronczewski, A. 1961. *Polska terminologia gramatyczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pawlicki, K. 2022. Łacińsko-polskie wydania Donata a początki polskiej terminologii gramatycznej. *Poradnik Językowy* 4, s. 109–121.
- Polański, K. red. 1999. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Konopczyński, W., Lepsi, K., i in. red. nac. 1935-2019. *Polski słownik biograficzny*, t. 1–52. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SHTG – *Słownik historyczny terminów gramatycznych online*. Warszawa. Online: <https://shtg.uw.edu.pl>.
- Urbańczyk, S., Kucala, M. red. 1999. *Encyklopedia języka polskiego*, wyd. 3. popr. i uzup. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Historical Dictionary of Grammatical Terms Online as a resource for the study of the development of Polish grammatical terminology

Summary

This article is focused on the first online Historical Dictionary of Grammatical Terms, which is being created by the Department of the History of Polish Language and Dialectology at the University of Warsaw and the Laboratory of the History of Language at the University of Warsaw, and is funded by the NPRH project. The authors of the dictionary aim at collecting terms from as many sources as possible and to create a database that would enable researchers to rewrite the history of Polish grammatical terminology but also to show its formation contextualised across different time periods. Additionally, we hope that the material will allow us to estimate the contribution of individual grammarians to codifying Polish grammatical terminology. The article presents the general idea of the lexicon, its design, and the structure of the dictionary, which allows multifaceted queries of the database.

Keywords: dictionary – grammatical terminology – lexicography – history of grammatical terms.

Adj. Marta Falkowska